

Əlyazması hüququnda

HİCABƏ FİRUDİN QIZI SADIQOVA

**XIX–XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI ŞƏHƏRİ
ƏHALİSİNİN ETNİK VƏ İCTİMAİ TƏRKİBİ**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın yeni tarixi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

C.M.Mustafayev

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

K.K.Şükürov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

A.A.Hacıyev

Aparıcı təşkilat – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Müdafiə Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının «30» 11 2016-cı il tarixli iclasında, saat _____ keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 115

Dissertasiya ilə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ” 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

D.01.161 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

I. DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan milli tarixşünaslığı üçün tədqiqat elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri əhali tarixi və onun müxtəlif aspektləridir. Azərbaycanın bütün regionlarının, o cümlədən böyük yaşayış məntəqələri olan şəhərlərimizin əhalisinin tarixinin müxtəlif istiqamətlərinin öyrənilməsi hazırda mühüm elmi və siyasi aktuallıq kəsb edir. SSRİ-nin dağılması ilə siyasi-ideoloji qadagaların aradan götürüldüyü bir şəraitdə sovet imperiyası dövründə araşdırılmış bir çox problem və mövzuların yenidən işlənilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. Problemin ciddiliyini hamıdan əvvəl görən Ümummilli lider H.Ə.Əliyev hələ ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının aparıcı alimləri ilə görüşdə XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin obyektiv şəkildə öyrənilməsini tarix elminin qarşısında prioritet vəzifələrdən biri kimi qoymuşdur.¹

Ümummilli liderin tövsiyələrinə əməl edən tarixçilərimiz son illər ərzində bu vəzifənin yerinə yetirilməsi istiqamətində ciddi işlər görməkdədirlər. Hesab edirik ki, həmin vəzifənin yerinə yetirilməsi baxımından XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində yaşamış əhalinin etnik və ictimai tərkibinin öyrənilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir. Məlumdur ki, Bakı şəhəri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın ən böyük sənaye mərkəzinə çevrilmişdi. Bu isə şəhərdə əhalinin sayının sürətlə artması ilə yanaşı, onun etnik və sosial tərkibində ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Çar hökumətinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin nəticəsində gedən bu dəyişikliklər heç də şəhərin yerli sakinləri olan azərbaycanlıların xeyrinə deyildi. Bu isə Bakı şəhərinin məsuliyyəti məsələsi ətrafında gələcəkdə əsassız iddiaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Bu iddiaların heç bir tarixi əsasla malik olmadığını ifşa etmək baxımından seçilmiş mövzu xüsusi aktuallığa malikdir.

Əslində XIX–XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində yaşayan əhalinin etnik və ictimai tərkibi Azərbaycan tarixşünaslığında zəif və birtərəfli öyrənilmişdir. Halbuki, çap olunmuş mənbələrdə və arxiv sənədlərində bu problemin öyrənilməsi üçün zəruri olan kifayət qədər material cəmlənmişdir. Bu material tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsi daxilində Bakı şəhərində yaşayan əhalinin artmasına, onun etnik və sosial tərkibinin dəyişməsinə gətirib çıxaran səbəbləri aydınlaşdırmaq, şəhərin demoqrafik durumunun bütöv mənzərəsini yaratmaq baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Seçilmiş mövzunun öyrənilməsinin xüsusi aktuallığı həm də ondadır ki, Bakının bir Azərbaycan şəhərindən çoxmillətli bir şəhərə çevrilməsi prosesi

¹ Ölkəmizdə elmin inkişafına qayğı dövlət siyasətinin mühüm istiqamətidir // Azərbaycan, 1 fevral, 1997, №21; Azərbaycan Respublikası EA-nın üzvləri ilə görüşdə Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin çıxışı və yekun nitqi // Azərbaycan, 4 fevral, 1997, №22.

ardıcıl, dinamik şəkildə araşdırılması böyük elmi, siyasi və əməli əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatda miqrasiya proseslərinin, iqtisadi inkişafın və burjuva islahatlarının Bakı əhalisinin sayının və milli tərkibinin dəyişilməsindəki rolunun araşdırılması da aktual elmi vəzifələrdən biri olaraq qalmaqdadır. Beləki, əhalinin sayına təsir edən amillərin öyrənilməsi əhalinin sayında və ictimai tərkibində baş verən proseslərin səbəblərini öyrənməyə əsas verir.

Məlum olduğu kimi XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakının Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrdə aparılan müstəmləkəçilik siyasəti yalnız əhalinin etnik tərkibinin dəyişməsinə deyil, həm də yerli azərbaycanlı əhalinin doğma şəhərində “ikinci dərəcəli vətəndaşlara” çevrilməsinə də özünü göstərirdi. Məhz bu siyasət nəticəsində yerli əhali şəhər idarəçiliyində hər hansı mövqe tutmaq imkanından məhrum edilmiş, onun tibb və təhsil müəssisələrinin xidmətindən istifadə imkanları əsaslı şəkildə məhdudlaşdırılmışdı. Halbuki, Bakıda ancaq XIX-XX əsrin əvvəllərində yerləşdirilmiş xristian əhali, ilk növbədə ermənilər və ruslar böyük imtiyazlara malik idilər. Bütün bu məsələləri özündə əks etdirən mənbələrinin araşdırılıb üzə çıxarılması öyrənilən dövrdə Bakıda gedən demoqrafik proseslərin obyektiv mənzərəsini yaratmaq baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, həm də çar hökumətinin XIX-XX əsrin əvvəllərində yaratdığı durumdan istifadə edərək Bakını Azərbaycandan ayırmağa cəhd etmək istəyinə tutarlı bir cavabdır.

Bakının tarixi-demoqrafik cəhətdən öyrənilməsi Bakı tarixinin coğrafi, mədəni və siyasi tarixinin araşdırılması baxımından da çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bakı əhalisinin tarixi proseslərdə tutduğu yeri müəyyənləşdirmək baxımından da bu mövzunun tədqiqi aktualdır. XIX əsrdə Bakıdakı idarəçilik formaları və burada yerli azərbaycanlı əhalinin iştirakı məsələlərinin öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir. Bu mövzunun tədqiq olunması digər Azərbaycan şəhərləri kimi Bakı şəhərinin tarixinin kompleks tədqiqi onun infrastrukturunun yeniləşməsi, kommunal və tibbi xidmətlərin tətbiqinin, təhsilin səviyyəsinin öyrənilməsi cəhətindən də diqqətə layiqdir. Bakı əhalisinin etnik və cinsi tərkibi ilə birgə onun kapitalist münasibətlərinə cəlb olunması, Bakı fəhlə sinfinin formalaşması və sinfi mübarizə məsələlərinin tədqiqi də əhəmiyyətlidir. Mövzunun araşdırılması Rusiya dövlətinin Azərbaycana qarşı tutduğu təcavüzkar, məkrli mövqe və bu siyasətdə ermənilərdən istifadə etməsinin əsasının məhz XIX əsrin əvvəllərində hətta, Bakının işğalından əvvəl qoyulması fikrini irəli sürməyə imkan verir. Azərbaycan torpaqlarının 20%-nin erməni işğalı altında olduğu bir dövrdə və ümumiyyətlə, son iki yüz il ərzində ermənilərin, rusların və digər xristian əhalinin Rusiya dövləti tərəfindən Bakıda da yerləşdirilməsi və bundan Rusiyanın gələcəkdə Azərbaycanda milli münaqişələrin qızışdırılması üçün istifadə etdiyi üsulların köklərini öyrənmək baxımından da bu mövzunun tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əv-

vəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. Məhz bu dördə Rusiyanın yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Bakı şəhərində yaşayan əhalinin etnik və ictimai tərkibində baş verən əsaslı dəyişiklər təsvir və tədqiq olunur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Şimali Azərbaycan ərazisinə həyata keçirilmiş köçürmələr, miqrasiya prosesləri, Azərbaycan şəhərlərində yaşamış əhalinin etnik və sosial tərkibi, demoqrafik proseslər indiyədək bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Onların əsərlərində Bakı şəhəri və onun əhalisi tarixinin lakin müxtəlif aspektlərinə toxunulsa da, lakin ümumilikdə bu məsələlər xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bakı şəhərində yaşayan əhalinin etnik və ictimai tərkibi haqqında ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində müəyyən məlumatlar verilsə də indiyə qədər həmin problem xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Hələ 13 yanvar 1965-ci ildə “Bakı” qəzetində dərc olunmuş “Bakı tarixi haqqında 3 söhbət” adlı məqalədə göstərilirdi ki, Bakı şəhərinin tarixi 3 dövrə bölünərək tədqiq olunmalıdır.¹ Lakin, sonradan məlum oldu ki, bu iş tam surətdə yerinə yetirilməyib. Doğrudur, Bakı şəhərinin orta əsrlər tarixi Sara Aşurbəyli², yeni dövr tarixinin müəyyən hissəsi isə F.Ə.Tağıyev və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. F.Ə.Tağıyev³ Bakı şəhərinin sosial-iqtisadi tarixinin bir çox sahələri ilə yanaşı, burada yaşamış əhalinin say dinamikasına da diqqət yetirmişdir. Lakin, öyrənilən dövrdə Bakıda olduqca mürəkkəb demoqrafik proseslər bu məsələnin daha da dərinədən öyrənilməsi zərurətini tələb edir.

Bütövlükdə XIX–XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda getmiş demoqrafik proseslərlə əlaqədar bir çox dəyərli elmi əsərlər yazılmışdır. Buna misal olaraq tədqiqatçılardan D.İ.İsmayılzadənin, H.Y.Verdiyevanın, B.A.Lernerin, E.B.Muradəliyevanın, K.K.Şükürovun, və bir çox başqalarının araşdırmalarını göstərmək olar.⁴ Lakin bu müəlliflərin tədqiqatlarının hər biri bizim qarşımızda duran vəzifələrdən xeyli fərqlənən özəl elmi vəzi-

¹ Atayev O. Bakı tarixi haqqında 3 söhbət // “Bakı” qəzeti, 13 yanvar 1965, №9

² Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi (orta əsrlər dövrü). Bakı: 1998.

³ Тагйев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку: 1999.

⁴ Исмайлзаде Д.И. Население городов Закавказского края в XIX–начале XX в. Москва: 1991; Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı: 1993; yenə onun. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начале XX вв.). Баку: 1999; Лернер В.А. Количественные и качественные изменения в составе населения Азербайджана в последней трети XIX века. Баку: 1989; Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку: 1991; yenə onun. Демографическая статистика о городском населении Азербайджана периода капитализма // Azərbaycan şəhərləri kapitalizm dövründə (sosial-iqtisadi və mədəniyyət tarixi məsələləri). Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı:1987; Шукюров К.К. Отходничество в Закавказье из Южного Азербайджана (вторая треть XIX в. – 1905 г.). АКД. Баку: 1984.

fələrin həllinə yönəlmişdir. Professor t.ü.e.d E.B.Muradəliyeva XIX əsrin II yarısında bütövlükdə Şimali Azərbaycan şəhərlərinin tarixini, professor t.ü.e.d K.K.Şükürov XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kəsbkarlıq tarixi problemini və qədim zamanlardan müasir dövrədək əhali probleminin mənbəşünaslıq məsələlərini, t.ü.e.d professor H.Y.Verdiyeva son onillikdə nəşr etdirdiyi monoqrafiyalarda çarizmin köçürmə siyasəti və bütövlükdə demoqrafiya tarixi kimi mühüm və aktual mövzuları yüksək peşəkarlıqla tədqiq etmişlər. İstedadlı Azərbaycan tarixçisi, ömrünün son illərində Moskvada fəaliyyət göstərmiş D.İ.İsmayılzadənin tədqiqatları XIX–XX əsrin əvvəllərində rus kəndlilərinin Cənubi Qafqaza köçürülməsi, onların buradakı həyatı, Cənubi Qafqaz şəhərlərinin əhalisi kimi mühüm məsələlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Tədqiq olunan mövzunun bir sıra məsələlərinə M.Ə.Musayevin əsərlərində də toxunulmuşdur. Onun XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində ticarətin vəziyyəti ilə bağlı elmi dövrüyyəyə cəlb etdiyi mənbələr dissertasiyada toxunulan iqtisadi məsələlərin öyrənilməsinə kömək göstərmişdir.¹ H.Orucov, İ.Bağirova, Q.Ələsgərli, A.Talıbov, E.Paşazadə, V.V.Pokşışevski və bir çox başqaları XIX–XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin sosial-iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrinin tarixini bu və ya digər cəhətdən araşdırmışlar. Göstərmək lazımdır ki, tədqiq etdiyimiz problemin ayrı-ayrı tərəflərinin araşdırılması istiqamətində ilk addımlar hələ çar Rusiyası dövründə atılmış və bu iş Sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmişdir. N.Berezin, Q.Rostovtsev, N.Zeydlis, S.Bronevski, N.Borozdin, Y.Vodarski, S.Petruşevski, V.Alişevski, habelə, M.Uşakov, B.Kabuzan, V.Vobliy, V.Karavayev, N.Kablukov, P.Rındyuzinski, A.Raşin kimi müəlliflərin əsərləri XIX əsrin və XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində gedən demoqrafik proseslər, ilk növbədə əhalinin etnik və sosial tərkibi haqqında xeyli qiymətli material verilmişdir.²

¹ Musayev M.Ə. XIX əsrdə Bakı şəhərinin ticarəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966; yenə onun. XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti (1883–1900-cü illər). Bakı: 1972; yenə onun. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti (1900–1917-ci illər). Bakı: 1975.

² Березин Н.И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Часть I. Путешествие по Востоку. Москва–Казань–Санкт-Петербург: 1849; Ростовцев Г.И. Болезненность населения бакинских нефтяных промыслов (по данным обращаемости населения в лечебницы в 1909 и 1910 г. Баку: 1912; Зейдлиц Н. Исторический обзор Бакинской губернии // Кавказский календарь на 1871 год. Тифлис: 1870; Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. В двух частях. Часть II. История. Москва: 1823; Бороздин К.А. Переселенцы в Закавказье // Русский вестник, 1891 г, №7, 117–123. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). Москва: 1973; Петрушевский И.П. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане. Москва–Ленинград: 1936; Ушаков М.И. Нефтяная промышленность в России. Петербургские счетоводные курсы М.Б.Побе-

Bu müəlliflərdən V. Alışevskinin 1923-cü ildə nəşr olunmuş əsərini xüsusi qeyd etmək istərdik.¹ Müəllif çoxhissəli əsərində hələ 1913-cü ildə Bakı və onun ətrafında keçirilmiş siyahıyaalmaların nəticələrini ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. V. Alışevski çar Rusiyasının müstəmləkə ağalığı dövründə burada reallaşdırılmış sonuncu ən mükəmməl siyahıyaalmanın keçirilməsini çox ətraflı şəkildə təhlil etmiş, bununla da ilk sorğu anketlərinin tam məcmusunun indi bizim üçün əlçatmaz olmuş, 1913-cü il Bakı şəhəri əhali sayımının dövrümüzə kimi gəlib çatmasına böyük xidmət göstərmişdir.

Q. Rostovsevin Bakı neft mədənlərinin əhalisinin səhiyyə durumuna həsr etdiyi əsərində də maraqlı məlumatlar az deyildir. Q. Qriqoryanın “Bakı şəhər Dumasının xəbərlərində” (1915, №1, №2-3) çap olunmuş məqaləsində 1913-cü ildə bu şəhərdə keçirilmiş əhali sayımının ilk nəticələrindən məlumat verilmişdir.² V. V. Pokşışevski isə öz əsərində I Dünya müharibəsi dövründə Bakının fəhlə əhalisinin vəziyyətinin araşdırmışdır.³

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Yuxarıda gətirilmiş qısa tarixşünaslıq xülasəsindən də göründüyü kimi mövcud dissertasiya üçün seçilmiş mövzu indiyə qədər xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır. Məhz bu hal dissertasiyada XIX əsrin və XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri əhalisinin etnik və ictimai tərkibini araşdırılmağı başlıca elmi məqsəd kimi qarşıya qoymağımızı şərtləndirmişdir. Qarşıya qoyulmuş bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələri müəyyənləşdirmiş və onların həllinə cəhd göstərilmişdir:

- XIX əsrin I yarısında Bakı şəhəri əhalisinin etnik tərkibindəki dəyişiklikləri araşdırmaq;
- həmin dövrdə şəhər əhalisinin sosial tərkibini nəzərdən keçirilmək;

динского. Лекции. 1911-1912. Санкт-Петербург: 1912; Кабузан Б.И. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. Москва: 1963; Кабузан Б.И. Народы России в XVIII веке. Москва: 1990; Воблый В.К., Пустоход П.И. Переписки населения: их организация и история. Москва-Ленинград: Госпланиздат, 1940; Караваев В.Ф. Распределение населения города Баку 1903 г. Баку: 1903; Каблуков Н.А. Статистика (Теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития. Краткий очерк статистики народонаселения). Москва: 1922; Рынзюнский П.Г. Крестьяне и городовые капиталистической России во второй половине XIX века. Москва: 1983; Алышевский В.В. Город Баку и промышленно-заводской район по данным переписи 1913 г. Часть III, выпуск 3. Население по занятиям. Баку: 1922; Рашин А.Г. Формирование промышленного пролетариата в России. Статистико-экон. очерки. Москва: 1940.

¹ Алышевский В.В. Городские поселения Азербайджана по предварительным данным переписи 1913 г. Баку: 1923.

² Григорян Г. Результаты переписи населения г.Баку 22 октября 1913 г. // Оттиск из журнала «Известия Бакинской Гор. Думы», 1915, №1. Баку: б.г., 1-24

³ Покшишевский В.В. Положение бакинского пролетариата накануне революции 1914-1917 гг. Баку: 1927.

- şəhərin məhəllələrinin formalaşmasında etnik təkamülün nəticələrinin oynadığı rolu işıqlandırmaq;
- XIX əsrin II yarısında kapitalist sənayesinin inkişafının Bakının sosial- demoqrafik durumunun təkamülünə təsirini öyrənmək;
- Bakı şəhər əhalisinin etnik və sosial tərkibində baş vermiş dəyişikliklərdə miqrasiya proseslərinin rolu və nəticələrini tədqiq etmək;
- XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər əhalisinin sosial-etnik tərkibindəki dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin şəhərin iqtisadi infrastrukturunun təkamülünə təsirini təhlil etmək;
- ötən əsrin əvvəllərində Bakı şəhər əhalisinin artım dinamikasının nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını tarix elmində qəbul olunmuş ümumi elmi metodlar, o cümlədən fakt və materialların toplanılaraq sistemləşdirilməsi, kompleks yanaşma, tarixi faktların ətraflı təhlili, sintezi, məlumatların ümumiləşdirilməsi, tarixi müqayisə metodları təşkil etmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında Azərbaycan türkcəsi və rus dilində çap olunmuş çoxsaylı tədqiqat əsərlərindən və ilkin qaynaqların materiallarından tənqidi yanaşma və analiz üsulları ilə istifadə olunmuş və müvafiq elmi nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Bakı şəhəri əhalisinin etnik və sosial tərkibinin XIX-XX əsrin əvvəllərində məruz qaldığı dəyişikliklərin tarixi üzrə kifayət qədər zəngin qaynaqlar mövcuddur. Bakının etno-sosial strukturunun öyrənilməsində əsas mənbələr ayrı-ayrı illərdə həyata keçirilmiş kameral və ümumimperiya siyahıyaalmalardır. Cənubi Qafqaz ərazisində böyük miqyasda kameral siyahıya almalar 1803-1805-ci, 1816-1817-ci, 1832-ci, 1840-1842-ci və 1859-1863-cü¹ 1873-cü, 1886-ci illərdə keçirilmişdir.²

Rusiya əhalinin inzibati polis siyahıyaalınmasının təşkilinə ilk cəhdlər hələ XVIII sonlarından başlasa da, B.Kabuzanın fikrincə bunun üçün zəruri olan şərtlər yalnız 1837-ci ildən yaranıb yetişmişdi.³

“Kameral təsvir” termini XVIII əsrdə və XIX əsrin I yarısında dövlət mülkiyyətini idarə etmək, pul və natural vergiləri, həmçinin digər mükəlləfiyyətləri dəqiqləşdirmək üçün ölkənin inzibati, iqtisadi və maliyyə sahələrində statistika məlumatlarını toplamaq və aparılan uçotun əks etdirilməsi üçün istifadə olunmuşdu.

1816-1817-cı illərdə aparılan kameral siyahıyaalmalar general Rtişşev

¹ Тузинкевич Ю.Т. Первая перепись населения Баку // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. Том II, №6. Баку: 1946, с.250-253.

² Исмаилов Э.Э. Камеральные описания городов и села генеалогический источник (доклад, подготовленный для IX Савёловских чтений) // Azərbaycan tarixi şəssərə səmiiyyətinin xəbərləri. Beşinci buraxılış. Bakı: 2004, s. 61-69.

³ Кабузан Б.И. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в., с. 228.

vin əmri ilə yerinə yetirilmişdi. O, bu dövrdə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olmuşdu.¹ Kameral siyahıyaalmalar əsasən bu göstəricilər üzrə həyata keçirilirdi: 1) ailə və ailə üzvlərinin siyahısı; 2) əhalinin silki göstərici; 3) evlərin sayı; 4) bəzən mülkiyyətin qeydiyyatı.

1832, 1873 və 1886-cı illərdə bəylərin kameral təsviri ayrıca təşkil olunmuşdur. 1816, 1848-1849 və 1860-cı illərdə həyata keçirilmiş kameral təsvirlərdə isə bəylərin siyahısı ayrıca bölmələrdə verilmişdir.

Y.T.Tuzinkeviç öz məqalələrində kameral siyahıyaalmaların ümumi təsvirini aşağıdakı kimi verirdi: "siyahıyaalmalarda siyahıya alınan şəxsin adı, soyadı, kişi cinsinə mənsub olan yeni doğulan və böyük yaşlı uşaqların sayı verilirdi. Qadın cinsindən olanların siyahıya alınması yalnız qeyri-azərbaycanlı qadın əhalisi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Lakin yalnız 1816 və 1860-cı illərin siyahıyaalmalarında azərbaycanlı qadınlar da siyahılarda yer almışdılar². Göründüyü kimi Şimali Azərbaycanda keçirilmiş Rusiya kameral təsvirlərinin suallarının sayı və xarakteri zaman keçdikcə dəyişikliklərə uğrayırdı. Məsələn, 1831, 1839 və 1874-cü illərə aid materiallarda sualların sayının artırıldığı və daha yeni məsələlərin irəli sürüldüyü aydın olur.³ 1858 və 1917-ci illərdə inzibati polis siyahıyaalmaları əhalinin sayının və tərkibinin öyrənilməsində əsas mənbə olmuşdur.⁴ 1886-cı ilin siyahıyaalmaları" isə ailə siyahıyaalmaları" adını almışdı.

Hələ XIX əsrin ortalarında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq qabaqcıl rus statistikləri əhalinin elmi statistikasını təşkil etmək üçün statistik orqanları bərpa etmişdilər. Övvəllər əhalinin sayı təftişlərlə (reviziyalar ilə) bilinirdi.⁵

Rusiyada siyahıyaalma məqsədi ilə təftişlər hər 20 ildən bir keçirilirdi. 1833-cü il iyunun 16-da 8-ci, 1850-ci il yanvarın 11-də isə 9-cu təftiş keçirilmişdi. Ən sonuncu təftiş 10-cu təftişdir. V.K.Vobliy və P.İ.Pustoxodun tədqiqatında göstərilir ki, onuncu təftiş haqqında Manifest 26 avqust 1856-cı ildə verilmişdi. 3 iyun 1857-ci ildə isə onun nizamnaməsi təsdiq olunmuş və bu təftiş 1860-cı ildə başa çatdırılmışdı.⁶

Çar Rusiyası dövrünün haqlı olaraq ən mükəmməl və sistemli statistik qaynaqlarından biri sayılan 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmaları bütün Rusiya və Bakı əhalisinin sayı və tərkibi haqqında qiymətli məlumat verir.⁷ Bunlardan əlavə əlimizdəki digər qaynaqların da bizim tədqiqat zamanı əhəmiyyətini qeyd etmək istərdik. Bunların sırasında Qafqaz Arxeoqrafiya

¹ Tuzinkeviç Y.T. Göstərilən əsəri, s.250.

² Tuzinkeviç Y.T. Göstərilən əsəri, s. 250.

³ Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları..., s. 268.

⁴ Kabuzan B. Göstərilən əsəri c. 116.

⁵ Yənə orada.

⁶ Урланис Б.И. Статистика населения. Москва: 1971, с. 80.

⁷ Абидов Ф. Начальник статист. управления. Всеобщая перепись населения // Баку, 8 августа 1968, №184.

Komissiyasının topladığı akt materiallarını¹ və bir çox başqa statistik toplu və nəzəri məlumatları misal göstərmək olar. Məsələn, "Statistiçeskoye büro Bakinskoy qorodskoy upravi"da Bakıda 1903-cü ildə keçirilmiş siyahıyaalmanın qaydaları haqqında məlumatlar vardır. Burada ümumi qaydalar siyahıyaalma blanklarının şəxsi kartoçkalar əsasında qeyd olunması ilə başlanması göstərilirdi. Kartoçkalardakı qeydiyyat əhalinin sayını mənzillər üzrə dəqiq qeydə almğa imkan verirdi. Kartoçkalarda məlumat xüsusi diqqətlə və qırmızı qələmlə qeyd olunurdu. Kartoçkalarda 21 sual qoyulmuşdu və bunlar cins, yaş, zümrə, din, siyahıya alınanın doğulduğu yer, Bakıda nə vaxtdan yaşadığı, doğma dili, təhsili, hansı məktəbdə təhsil alması, sağlamlığı və s. haqqında idi.²

1903-cü ildə Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Zabrat, Bibiheybət, Zavod rayonları, Ağşəhər, Zığ, Əhmədli və Keşlədə bir adla, neft verən ərazilər adı ilə siyahıyaalmalar aparılmışdı.³

1913-cü ildə siyahıyaalmalar neft verən ərazilər olan Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Zabrat, Suraxanı, Bibiheybət, Binəqədi, Əmircan, Bül-bülə və Şıxda bir ad altında – sənaye rayonları adı altında, Ağşəhər, Əhmədli, Zığ və Keşlə Zavod rayonu adı altında siyahıya alınır. Qaraşəhər isə 1903 və 1913-cü illərdə şəhər üzrə qeydə alınır. Sənaye-Zavod rayonunda siyahıyaalma şəxsi kartoçkalarla məhdudlaşır.⁴

Təbii ki, mövcud dissertasiya mövzusunun işlənilməsində başlıca qaynaq rolunu arxiv materialları təşkil etmişdir. Belə materialların əksəriyyəti Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində saxlanılır. Ayrı-ayrı dövrlərdə Bakı şəhərinin daxil olduğu inzibati ərazi vahidlərində (Bakı əyaləti, Bakı qəzası, Bakı quberniyası) mövcud olmuş idarəçilik orqanlarının sənədlərindən ibarət olan fondlarda, yəni Bakı əyalətinin komendantı, Bakı qəza idarəsi, Bakı quberniya idarəsinin sənədlərindən ibarət fondlarda – 10, 22, 24, 31, 43, 44, 45, 46, 56, 389, 484, 488, 495-ci fondlarda Bakı şəhərində əhalinin sayı və etnik tərkibi, əhalinin tərkibindəki keyfiyyət dəyişikliklərinin dinamika haqq

¹ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). тт. II. Тифлис: 1868; тт. III. Тифлис: 1869; т.т. IV. Тифлис, 1870; тт. V. Тифлис: 1873; тт. VI ч I. Тифлис: 1874; тт. VI ч. II. Тифлис: 1875; тт. IX. Тифлис: 1884; тт. X. Тифлис: 1885; тт. XII. Тифлис: 1904; Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис: 1851; Кавказский календарь на 1855 год. Тифлис: 1854; Кавказский календарь на 1870 год; Кавказский календарь на 1871 год. Тифлис: 1870; Кавказский календарь на 1897 год. Тифлис, 1896; Кавказский календарь на 1899 год. Тифлис: 1898; Кавказский календарь на 1900 год. Тифлис: 1899; Кавказский календарь на 1904 год. Тифлис: 1903; Баку и его окрестности. Тифлис: 1889; Баку и его районы. Справочный ежегодник на 1912 год. Баку: 1912; Кавказский календарь на 1866 год. Тифлис: 1865, с. 132.

² Статистическое Бюро Бакинской Городской Управы. Баку: 1904, с. 103.

³ Перепись Баку 1913 года. Промыслово-заводской район, часть III; вып. 3, изд.

⁴ Статистического Отдела Бакинской Городской управы. Баку: 1915, с. 1-2.

⁴ Перепись Баку 1913 года, с. 1-2.

qında müxtəlif xarakterli və müxtəlif miqyaslı materiallar saxlanmaqdadır.

Məhz bu və ya digər fondların materialları, xüsusən də Bakı quberniyası Xəzinə Palatası, quberniya idarəsi, quberniyanın digər idarələrinin materialları bir çox mühüm məsələlərin işıqlandırılmasında əsas qaynaq rolunu oynamışdır. Mövzunun araşdırılmasında dövrü mətbuatından da toplanmış materiallar da mühüm rol oynamışdır. “Kaspi”, “Bakı şəhər dumasının xəbərləri”, “Bakı quberniya xəbərləri” və s. mətbu orqanlarında işıq üzü görmüş bir sıra materiallar bizi maraqlandıran mövzunun araşdırılmasında müəyyən köməkçi rol oynamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Problemlə bağlı tədqiqat əsərlərinin təhlili göstərdi ki, Azərbaycanda əhali probleminə dair xeyli iş görülsə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində yaşayan əhalisinin etnik və sosial tərkibi ilk dəfədir ki, xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilir. Elə bunun nəticəsidir ki, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq:

- XIX-XX əsrin əvvəllərini əhatə etmiş böyük tarixi mərhələnin ayrı-ayrı dövrləri-XIX əsrin birinci və ikinci yarısı, habelə XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər əhalisinin etnik və sosial tərkibində baş vermiş dəyişikliklər təhlil olunmuş, bu dəyişikliklərin başlıca səbəbləri dəyərləndirilmişdir;

- Bakı şəhəri ərazisində etnik əlamətlərə görə onun ayrı-ayrı məhəllələrinin təşəkkül prosesi araşdırılmışdır;

- Bakı və onun ətrafında formalaşan çoxsəhəli iqtisadiyyatın, ilk növbədə sənaye sahələrinin şəhərin sosial-demoqrafik durumunun təkamülünə təsiri ardıcıl olaraq izlənilmişdir;

- Çarizmin məqsədli köçürmə siyasətinin, habelə digər obyektiv səbəblərin nəticəsi kimi baş vermiş miqrasiya proseslərinin Bakının demoqrafik durumuna təsirləri tədqiq olunub qiymətləndirilmişdir;

- şəhər əhalisinin etnik tərkibinin təkamülü prosesləri ardıcıl olaraq işıqlandırılmışdır;

- tədqiq edilən dövrdə Bakı şəhər əhalisinin sosial tərkibində baş vermiş dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin səbəbləri ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir;

- XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər əhalisinin tərkibində baş vermiş sosial və etnik dəyişiklikləri izləməyə imkan verən müxtəlif qaynaqlar sisteməlik şəkildə səciyyələndirilmiş, onların elmi təsnifatının verilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti. Mövcud tədqiqat üzrə əldə edilmiş əsas elmi nəticələr XIX əsrin və XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan əhalisinin sosial-demoqrafik durumu barəsində çoxtərəfli ümumiləşdirmələr aparmağa, Şimali Azərbaycanda o dövrdə mövcud olmuş demoqrafik durumunun mənzərəsini yaratmağa imkan verə bilər. Tədqiqat işinin əsas müddəa və nəticələrin gələcəkdə bu yönündə apara biləcək elmi işlərə yardımçı ola, Vətən tariximiz üzrə müxtəlif ümumiləşdirici əsərlər

yazılmasında, ali, orta ixtisas və orta məktəblər üzrə dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin başlıca yekunları və əsas məzmunu Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə nüfuzlu elmi nəşrlərdə işıq üzü görmüş məqalələrdə öz əksini tapmış, müəllif müxtəlif konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində iki dəfə müzakirə olunaraq müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş qaynaqların və ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyada Bakı şəhərinin əhalisinin sayını, etnik tərkibini, dini və cinsi mənsəbiyyətini əks etdirən çoxlu sayda cədvəllər də vardır.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də tədqiq edilən mövzunun aktuallığı, tədqiqatın xronoloji çərçivəsi, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, nəzəri metodoloji əsası, mənbə bazası, elmi yeniliyi, elmi-praktik əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəsli **“Bakı xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra əhalinin tərkibində baş vermiş dəyişikliklər”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“XIX əsrin birinci yarısında Bakı şəhəri əhalisinin etnik və sosial tərkibi”** adlanan birinci yarımfəsildə rus işğalı ərəfəsində və dövründə Bakı xanlığının və Bakı şəhərinin siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Burada göstərilir ki, Rusiya işğalı zamanı Bakı şəhəri ancaq Qaladan ibarət idi. Bakı şəhərinin Xəzər dənizində ən əhəmiyyətli liman olduğunu nəzərə alan çar hökuməti işğalın ilk günlərindən başlayaraq burada möhkəmlənmək üçün konkret addımlar atmağa başladı. Bu addımlar içərisində əhalini etnik tərkibini qeyri-müsəlmanların, ilk növbədə ermənilərin və rusların hesabına dəyişdirmək mühüm yer tuturdu. Arxiv sənədlərindən əldə etdiyimiz statistik məlumatlar XIX əsrin birinci yarısında Bakıda yaşamış əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu məlumatların illər üzrə təhlili göstərir ki, çarizmin həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti nəticəsində öyrənilən dövrdə əhalinin etnik tərkibində az da olsa dəyişiklik baş verirdi. Bu dəyişiklik əsasən ermənilərin hesabına həyata keçirilirdi.

Beləki, 1811-ci ildə Bakı qalasında 861 azərbaycanlı, 34 erməni, 10 yəhudi ailəsi olmaqla cəmi 4570 nəfər yaşayırdı və onların 4341 nəfəri azərbaycanlı idi. Ümumilikdə isə qalada və forstatda 992 ailədə 5.007 nəfər

yaşayırdı.¹ Cəmi beş il sonra, yəni 1816-cı ildə keçirilmiş siyahıyaalma göstərir ki, dörd hissədən ibarət olan Bakı qalasının əhalisinin sayında azalma baş vermişdi. Belə ki, 1816-cı ildə Bakı qala əhalisinin ümumi sayı 4472 nəfər idi və lakin səhvən 48 forşadt ermənisi də bu hesaba daxil edildiyini nəzərə alsaq, əslində qalanın ümumi əhalisi 4424 nəfər idi. Onların 4233 nəfəri isə azərbaycanlı idi. Forşatdakı 474 azərbaycanlı kişi və 457 qadını nəzərə alsaq, həmin ildə qala və forşatda yaşayan azərbaycanlı əhalinin ümumi sayı 5164-ə çatmışdı. Beləliklə, qala ilə forşatın ümumi əhalisinin sayındakı cüzi artım ancaq azərbaycanlıların hesabına baş vermişdi.²

1832-ci ildə qala ilə forşatda cəmi 1291 ev var idi. Qaladakı 1035 evdən 966 ev, forşatda isə 256 evdən 245-i azərbaycanlılara məxsus idi. 1832-ci ildə qalada olan 966 evdə 2869, forşatda olan 235 evdə 610 azərbaycanlı kişi yaşayırdı. Müxtəlif yerlərdən müvəqqəti olaraq Bakıya gələn 10 evdə yaşayan 14 nəfər azərbaycanlı və 11 evdə yaşayan 17 erməni kişi də nəzərə alınsa burada cəmi 256 evdə 641 kişi yaşayırdı. Beləliklə, şəhərin hər iki hissəsində – qala ilə forşatda olan 3.665 kişinin 3.493-nü azərbaycanlı kişilər təşkil edirdi.³ Bu dövrdə qalada ayrıca məhəllədə yaşayan ermənilərin evlərinin də sayı bir qədər artaraq 1811-ci ildəki 34 evdən 69 evə çatmışdı.

Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, ermənilər Bakıya ilk dəfə I Pyotrun əmri ilə köçürülmüşlər. Yəhudilərin çoxu isə buraya köçməsi Quba yaxınlığında yerləşən yəhudi qəsəbəsindən köçüb gəlmişdilər. Bir tərəfdən əhalinin təbii artımı, digər tərəfdən isə yeni köçürmələr hesabına baş verən artım Qaladan kənarda yerləşən forşatda da əhalinin məskunlaşmasını sürətləndirirdi. Burada yaşayan əhalinin kasıblardan ibarət olması da diqqəti cəlb edir.

1849-cu ilə aid kameral təsvirə görə artıq Bakı qalası 5 hissədən ibarət idi. Qalada ümumilikdə 2033 ailədə 5.597 kişi yaşayırdı. Onlardan 1680 ev və 4570 kişi Azərbaycan türklərinin payına düşürdü.⁴

Hökumət orqanları rus millətinə mənsub olanların Bakı şəhəri ərazisində yerləşdirilməsinə çalışır və bunun üçün bütün imkanlardan istifadə edirdilər. Bakı quberniyasına gələn rusların əksəriyyəti Cənubi Rusiya quberniyaları olan Volqaboyu, Saratov, Voronej, Tavriya, Tambov, Orenburq, Bessarabiya və Yenisey quberniyalarından idilər.⁵ 1860-cı il kameral təs-

¹ АКАК. Том IV (1809-1811). Тифлис: 1870, STAT, 95, с. 78-82. Таğiєв F.A. göstərilən əsəri, s.48;

² ARDTA, f.24, siy.1, iş 51, v. 5 arx.-23 arx.

³ Yenə orada, iş 370, v. 1arx.

⁴ Yenə orada, f.10, siy.1, iş 24, v. 25.

⁵ Кавказский Календарь на 1871 год. Тифлис: 1870, с. 46, 67.

virinə görə, Bakıda cəmi 541 nəfər rus yaşayırdı.¹

Ümumiyyətlə, 1860-cı ildə Bakıda 2994 ev qeydə alınmışdı. İçəri şəhərdə yerləşən 1899 evdə cəmi 10558 nəfər azərbaycanlı kişi yaşayırdı. Qala və ətrafı ilə birgə Bakı əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər və onların ümumi sayı 12989 nəfər idi. 1860-cı ildə Bakıda cəmi 665 nəfər erməni var idi. Onların 354 nəfəri kişi 311 nəfəri qadın idi. 1860-cı ildə Bakıda artıq 14203 nəfər yaşayırdı və onların 11.790 nəfəri əvvəl, 2413 nəfəri isə sonradan qeydiyyatda düşənlər idi.²

Məlum olduğu kimi, siyahıyaalmalarda əsas məqsəd vergi verən əhəlinin sayını müəyyənləşdirmək idi.³ 1810-cu ildə kişilər arasında vergi verənlərin xüsusi çəkisi 84,66%-ə bərabər idi.⁴

Ali təbəqə nümayəndələrinin sayına aid rəqəmlərin azalması 1806-cı ildə Rusiya işğalı ilə əlaqədar Bakıda yaşayan xan və bəylərin xeyli hissəsinin şəhəri tərk etmələri ilə bağlı idi. 1816-cı ildə əhali içərisində ali təbəqəyə mənsub olanların xüsusi çəkisi 9,04%, 1849-cu ildə 8%, 1860-cı ildə isə 5,64%-ə bərabər idi. 1832-ci ildə ali təbəqəyə mənsub olanların xüsusi çəkisində bir qədər yüksəliş olmuşdu və onların bu göstəricisi 13,86%-ə çatmışdı.⁵

Etnik tərkibinin əksəriyyəti azərbaycanlı türklərdən ibarət olan Bakı şəhərində əhalinin ictimai tərkibində tacir və sənətkarlar üstünlük təşkil edirdilər.

Bu fəslin ikinci yarımfəslı **“Bakı şəhəri ərazisində müxtəlif etnik tərkibli məhəllələrin təşəkkülü”** adlanır. Burada göstərilir ki, XIX əsrə qədər şəhər idarəçiliyində inzibati status vahidliyinə malik olan, qohumluq prinsipinə əsaslanan Bakı məhəllələrini kəndxudalar idarə edirdilər və burada polis nəzarəti sistemi tətbiq olunmuşdu. Məhəllə nəzarətçilərinin sayı 2 nəfər idi və onlardan biri həm də ətraf yerlərə nəzarət edirdi.⁶

Kameral təsvirlərdən aydın olur ki, Qalanın 4-cü hissəsində yerləşən məhəllələrin birində az sayda da olsa, ermənilər yaşayırmış. Rusiya-Qacar və Rusiya-Osmanlı müharibələrindən sonra çar Rusiyasının əli ilə ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinin də bu prosesdə rolu olmuşdur.

Bəzi məhəllələrin orada yaşayan əhalinin məşğuliyyət növünə görə adlanması da diqqəti cəlb edir Y.T. Tuzinkeviç göstərirdi ki, əhalinin məskunlaşması prosesi həm də sosial əlamət əsasında baş verirdi. İçəri şəhərin I, II və III hissələri, dəniz sahilində yerləşən əhali ticarət, dənizçilik və sənətkarlıqla məşğul idi ki, onları da buraya liman və bazarlar cəlb edirdi.⁷

¹ ARDTA, f. 10, siy. 1, iş 80, v. 490-501.

² Yenə orada, f. 10, siy. 1, iş 80, v. 614, 512, 466-489, 602-604.

³ Tağıyev F.A. Göstərilən əsəri, s.53.

⁴ Yenə orada, s.53, 57.

⁵ Yenə orada, s.57.

⁶ Пашазаде Э.М. Романовы в Баку. Баку: 2000, с.19.

⁷ Tuzinkeviç Y.T. Göstərilən əsəri, s. 252.

Bəzi məhəllə adları isə konkret mövcud peşə və sənətlərlə bağlı idi və bunlar daha qədimdən var idi. Məsələn, belə məhəllələrdən biri Hindistandan gəlmiş “multanı” tacirlərlə əlaqədar olmuşdur.¹ İçəri şəhərdə “ləzgi” məhəlləsi soyuq silah hazırlamaqla, “Gilək” məhəlləsi isə ipək satmaqla məşğul olurdu.²

Bəzi məhəllələr əhalinin məşğuliyyəti ilə əlaqədar olurdu. Məsələn “Bayıl” ifadəsinin mənası “arxac” və ya “heyvan saxlanılan yer” anlamını verir. Çəmbərəkənd adlı ərazinin meydana gəlməsi malın peyini qurudub yandırانlarla əlaqədar idi. Onlar Bakı ətrafından Bakıya köçənlər idi.³ Bayır şəhərdə bəzi məhəllələr əhalinin köçüb gəldiyi yerlərin də adını daşıyırdılar. Novxanı, Məmmədli, Quba və Dağlı məhəllələri belə məhəllələrdən idi. Bakıda məhəllə sakinləri arasında böyük nüfuz sahibi olan dövlətli şəxslərin adlarını daşıyan məhəllələr də var idi. Məsələn, Hacı Cəbrayıl, Hacı İmaməli, Hacı Əbülhəsən, Hacı Zərbəli və Hacı Rəcəbəli məhəllələri bu tip məhəllələrdən idi.⁴

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Bakı şəhərinin əhalisi XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində**” adlanır və bu fəsil də iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil Bakıda neft və qeyri-neft sahələrinin inkişafının şəhərin sosial-demografik vəziyyətinə təsiri haqqındadır. Məlumdur ki, Bakıda neft sənayesinin və onunla bağlı digər sənaye sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəhərdə işçi qüvvəsinə kəskin şəkildə tələbat artırdı. Bu, həm Azərbaycanın öz daxilindən, həm də Rusiya imperiyasının müxtəlif bölgələrindən olan əhalinin kütləvi şəkildə Bakıya axışmasına səbəb olurdu. Sənayenin inkişafı Bakı əhalisinin yalnız milli tərkibində deyil, həm də ictimai və peşə tərkibində də əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdı. Əhalinin köçməsinin digər səbəbləri də müharibələr və aclıqlar idi.⁵

1872-ci ildə neft sənayesində iltizam sisteminin ləğvindən sonra Bakı neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Şimali Azərbaycan bölgələrindən, İrandan, Rusiyadan və Avropanın bir sıra ölkələrindən işləmək üçün gələnlərin kütləvi axını baş vermişdir. Bu amil Bakıda əhali artımına, onun demografik və sosial vəziyyətinə də ciddi təsir etmişdi.

Kapitalist istehsalının inkişafı Bakıda yeni iri sosial qrupların- burjuaziya və fəhlə təbəqələrinin yaranmasına səbəb oldu. Çoxmillətli Bakı burjuaziyası müxtəlif sahələrdə hegemonluq etməyə başladı. D.B.Seyidzadənin istinad etdiyi senator Kuzminin məlumatına görə 1905-ci ildə Bakıda mülk-

¹ Əliyev Ə., Abbasova M. Qədim məhəllə adları // Elm və həyat, 1979, №2, s.22-23.

² Yənə orada, s.23.

³ Алескеров Г.К истории образования центральных кварталов Баку и вопросы их реконструкции // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия общественных наук. №2. Баку: 1960, с. 57.

⁴ Əliyev Ə., Abbasova M. Göstərilən əsəri, s.53.

⁵ Рубин Я.И. Теория народонаселения, Москва: 1972, с.89. Muradov Ş.M., Abbasov F.H. Müasir mərhələdə demografiya siyasəti. Bakı: 1986, s. 60.

lərin 82,3 faizi azərbaycanlılara məxsus idi.¹ Baqqaliyyə, meyvə, ət və taxıl ticarətinin aparılması da demək olar ki, azərbaycanlıların əlində idi. Azərbaycanlılar tütün və şərab ticarətində, dəllallıq işində demək olar ki, iştirak etmirdilər. Bakıda dəllallıq işi bütünlüklə erməni və yəhudilərin əlində idi.² Erməni kapitalı tənəki istehsalında və ticarətdə üstünlük təşkil edirdi.³ Un istehsalında və kimyəvi istehsalda, həmçinin su nəqliyyatı sahəsində rus kapitalistlərinin mövqeyi güclü idi.⁴

İkinci fəslin **ikinci yarımfəsl** **“İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə başlanmış miqrasiya proseslərinin Bakı şəhər əhalisinin demografik vəziyyətinə təsiri”** adlanır. XIX əsrin 20-30-cu illərində almanların, ermənilərin və rusların Cənubi Qafqazda kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi Şimali Azərbaycanın etnik xəritəsində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdi. Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycana edilən köçürmələr Bakı şəhərinin də əhalisinin artımına və burada yeni rayon və qəsəbələrin yaranmasına, bununla da Bakının ərazisinin böyüməsinə təsir edirdi.

Dissertasiyanın üçüncü fəsl **“Bakı şəhəri əhalisinin milli və sosial tərkibində baş verən dəyişikliklərin təsnifatı”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Burada Bakı şəhərinin əhalisi arasında aparılmış siyahıyaalmalar və onların nəticələri, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin ictimai tərkibi, sosial vəziyyəti və artım dinamikası təsvir və təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyada təsvir olunur ki, vergilərin və vergi verənlərin miqdarını habelə hərbi xidmətə yararlıların sayını müəyyənləşdirmək üçün əhalinin hakimiyyət orqanları tərəfindən keçirilən siyahıya alınma kameral təsvirlər adlanırdı.

Tədqiqat zamanı siyahıya alma ilə əlaqədar təftişlərin 20 ildən bir keçirilməsi haqqında məlumatlara rast gəlini. Müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif fasilələrlə cəmi 10 təftiş aparılmış və ən sonuncu- 10-cu təftiş 1860-cı ildə başa çatmışdır.⁵

1886-cı ilin fevral tarixli Dövlət Şurasının qərarlarından birinə əsasən bütün Cənubi və Şimali Qafqaz meşşanlarının, kəndlilərinin və gəlmə əhalisinin ailəlikcə siyahıya alınmasında da əsas məqsəd hərbi xidmətə çağırılmalı olanların sayını müəyyənləşdirmək idi. Siyahıyaalmanın forması Qafqaz Baş rəisliyi tərəfindən təsdiq edilmiş və həmin formaları hazırlamaq vəzifəsi Qafqazın sabiq baş rəisi general-adyutant knyaz A.M.Dondukov-

¹ Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: 2004, s. 48-50.

² Musayev M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti (1900-1917-ci illər). Bakı: 1975, s.183.

³ Стригунов И.В. Из истории формирования Бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.). Баку: 1960, с.49.

⁴ Yənə orada.

⁵ Урланис Б.Ц. Статистика населения. Москва: 1971, с. 80.

Korsakov tərəfindən Qafqazın sabiq statistika komitəsinə, tanınmış müfəttiş, qafqazşünas Zeydlisə həvalə olunmuşdu. Siyahıyaalma proqramında evlərin, kişi və qadınların sayı, silk, din, ana dili, savadlılıq, məşğuliyyət, ev və digər mülklər haqqında suallar qoyulmuşdu.¹ Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə məlum oldu ki, 1886-cı ildə Bakıda 86611 nəfər yaşayırdı.²

Lakin Ümumrusiya üzrə ilk ciddi, sanballı və sistemli siyahıyaalma 1897-ci ilin yanvarında keçirilmişdi. Bu siyahıyaalma xüsusi ciddi-cəhdlə işlənib hazırlanmış müfəssəl və çox geniş qaydalar üzrə aparılırdı. Burada Qərbi Avropanın statistika sahəsindəki təcrübəsindən geniş istifadə olunurdu.³

Bakı şəhər əhalisinin siyahıya alınmasında qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri də əhalinin məşğuliyyəti ilə yanaşı, şəhərin iqtisadi strukturunu öyrənməkdən ibarət idi. Burada həm də Bakı şəhərinin əhalisinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri öz əksini tapmışdır. Lakin burada da bir çox qüsurlar olmuşdur. 1897-ci il siyahıyaalmalarında fəhlə təbəqəsinin formalaşması prosesinin əsas mənbələrini göstərən və əhalinin məşğuliyyəti haqqında məlumatlara rast gəlinirdi. Lakin bununla belə, Rusiya demoqrafiyası artıq əhalini təkcə sosial-iqtisadi vəziyyətə görə deyil, həm də onun yaşayış yeri, bioloji, coğrafi amillərlə və miqrasiyalar əsasında öyrənirdi.⁴ Məlum oldu ki, 1886-1897-ci illərdə Bakı şəhər əhalisinin sayı xeyli artmışdı.⁵ Bakı əhalisinin artımı sonrakı illərdə də sürətlə gedirdi. Məsələn, əgər 1897-ci ildə Bakı şəhərində 111.904 nəfər əhali yaşayırdısa, 1903-cü ildə həmin rəqəm 155.876 nəfərə çatmışdı.⁶

1903 və 1913-cü il siyahıya almalarının 1897-ci il siyahıyaalmalarına nisbətən daha dəqiq aparıldığı məlum olur. 1903 və 1913-cü il siyahıyaalmaları Bakı Şollar su kəmərinin çəkilişi ilə əlaqədar olaraq Almanıyanın Düsseldorf şəhərindən dəvət olunmuş mühəndis V.Lindleyin planı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu məsələ hələ 1899-cu ilin avqustun 3-də və oktyabrın 10-da Bakı şəhər Dumasının müzakirəsində olmuşdu.⁷ Bakı şəhər Duması 1902-ci il avqustun 20-də siyahıya alınmanın keçirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi.⁸

¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис: 1893, с.IV.

² Кавказский календарь на 1893 год. Тифлис: 1892, с. 11, 44; Кавказский календарь на 1899 год. Тифлис: 1898, III отд., с. 33; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., IV, с.283.

³ Kablukov N.A. Göstərilən əsəri, s. 106-108.

⁴ Урланис Б.Ц. Народонаселение. Москва: 1976, с.17.

⁵ Yenə orada.

⁶ Karavayev V.F. Göstərilən əsəri, s. 2.

⁷ ARDTA, f. 389, siy. 7, iş 6, v. 10-22.

⁸ Перепись Баку 1913 года. Часть III, вып. 1. Население гор. Баку. Баку: 1916,

1903-cü il 22 oktyabr siyahıyaalması 8 əlamət üzrə keçirilmişdir: Burada əhalinin məşğuliyyəti, cinsi, yaşı, anadan olduğu yer, ailə vəziyyəti, savad səviyyəsi, milliyyəti, dini mənsubiyyəti, silki qeydə alınır.¹ Həmin siyahıya alınma işi kartoçka sistemi ilə keçirilmiş və əsasən əhalinin məşğuliyyəti öyrənilmişdir. Bu kartoçkalarda yalnız ailə başçısı barədə deyil, bütün ailə tərkibi haqqında məlumat verilir.²

1903-cü il siyahıyaalmasının nəticəsində məlum oldu ki, Bakı şəhəri əhalisinin milli tərkibi heç də azərbaycanlıların xeyrinə olmayann ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdı. 1897-ci ilə müqayisədə 1903-cü ildə rusların sayı hətta, azərbaycanlıların sayını da ötüb keçmişdi. Gürcülərin sayı 2 dəfədən də çox, yəhudilərin sayı 2,8 dəfə artmışdı.³ 1903-cü ildə Bakı şəhərində müxtəlif millətlərin nümayəndələri burada daimi olaraq yaşayırdılar. Onların ümumi sayı 138999 nəfərdən ibarət idi.⁴ 1903-cü ildə Bakıda şəhərinde yaşayan əhalinin 85.929 nəfəri bu şəhərdə dünyaya gəlməyənlər idi.⁵

1913-cü ildə A.A.Kələntər, M.Ə.Əzizbəyov, P.F.İlyuşkin, Ələsgər Hüseynov, Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası, Statistika bürosunun müdiri V.İ.Frolovdan ibarət olan statistika komissiyasının tərkibi Bakı şəhər Duması tərəfindən seçilmişdi.⁶ V.V.Smirnov Bakı şəhər idarəsi Statistika bölməsinin rəisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.⁷ 1913-cü ilin sentyabrında Bakı şəhəri 100 hesablama sahəsinə bölündü. Hər bir mənzilə onun sakinlərinin danışdığı dildə siyahıya alınmanın məqsəd və vəzifələri göstərilən kiçik bir kitabça paylanıldı.⁸

Mədən rayonunda siyahıya alınma işi daha çətin idi və həmin işə A.M.Stopani başçılıq edirdi və burada 294 siyahıya alınma məntəqəsi var idi.⁹ Mədən rayonuna Sabunçu, Balaxanı, Ramana, Bibiheybət və Zabrat

с. II-VIII. IX.

¹ Алияров С.С. Методы исследования массовых источников по истории Азербайджана (конец XIX – начало XX вв.) // XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: 1981, c. 4-5; XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı (Elmi əsərlərin məcmuəsi). Bakı: 1981, s. 3.

² Karavayev V.F. Göstərilən əsəri, s.I-III.

³ Баку и его район. Справочный ежегодник на 1912 год, с.6, 84; Первая всеобщая перепись население Российской Империи в 1897 г. Том LXI. Бакинская губерния. Санкт-Петербург: 1905, с.152-153.

⁴ Karavayev V.F. Göstərilən əsəri, s. 12.

⁵ Баку и его район. Справочный ежегодник на 1912 год, с.7-8.

⁶ Перепись Баку 1913 года. Население города Баку. Часть III, вып. 1. Баку: 1916, сс. II-VIII, IX.

⁷ Yenə orada

⁸ Yenə orada, s. XVI.

⁹ Yenə orada, s. XIX, LXI-LXII.

bölgələri, Zavod rayonuna isə Qarashəhər, Ağşəhər, Zığ, Əhmədli və Keşlə daxil idi.¹ 1913-cü ildə Bakı şəhərində və Mədən rayonunda gəlmə əhali arasında ən böyük çoxluq təşkil edənlər yenə də cənubi azərbaycanlılar idi. Bakı şəhərində onların sayı 20.820, Volqaboyundan və Uraldan gələnlərin sayı isə 26.356 nəfərə bərabər idi. Mədən rayonunda cənubi azərbaycanlılar 22.000 nəfər, Volqaboyundan gələnlər isə 18.459 nəfər idi.² 1913-cü ildə Mədən rayonunda 28.183-ü yerli, 75.518-i gəlmə Zavod rayonunda 8.028 nəfəri isə yerli, 20.274-ü gəlmə əhali yaşayırdı.³ 1913-cü ildə Bakı şəhər rəisliyi tərəfindən keçirilən siyahıyaalmaya görə Bakı əhalinin içərisində sayca ruslar 1-ci, azərbaycanlılar 2-ci, ermənilər 3-cü yer tuturdular.⁴ Q. Qriqoryanın məlumatına görə də 1913-cü ildə Bakı şəhər əhalisinin 76.229 nəfərini ruslar, 45.972 nəfərini azərbaycanlılar 41.685 nəfərini isə ermənilər təşkil edirdilər.⁵ Lakin 1913-cü ilə aid arxiv mənbəsinə əsasən isə birinci yeri azərbaycanlılar (83690 n.), ikinci yeri ruslar (74542 n.) üçüncü yeri ermənilər (38302 n.) tuturdu.⁶ Lakin yenə də xristianların ümumi sayı müsəlmanların sayından çox idi. Beləliklə, 1913-cü ildə Bakı şəhəri öz milli tərkibinə görə Qafqazın ən çoxmillətli şəhəri olmuşdu.

Göründüyü kimi çarizmin mürtəcə milli-iqtisadi siyasəti nəticəsində Bakı şəhərində gəlmə əhalinin sayı yerli Azərbaycan türklərinin sayını üstələmişdi. V.V. Alışevskinin verdiyi məlumata görə siyahıyaalma nəticəsində 1913-cü ildə bütövlükdə Bakı şəhərində yaşayan 214.672 nəfər əhali qeydə alınmışdı.⁷ Arxiv mənbəsində isə Bakıda 1913-cü ildə 218181 nəfər yaşadığı qeyd edilir.⁸ Lakin bu rəqəmi dəqiq hesablanmadığı məlum olur. Hesablama dəqiqləşdirildikdən sonra bu rəqəmin əslində 218030 nəfər olduğu məlum olur.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslə **“XIX əsrin sonu--XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri əhalisinin ictimai tərkib və sosial vəziyyəti”** adlanır. Burada iqtisadi proseslər nəticəsində əhalinin ictimai tərkibində baş verən proseslər müqayisəli şəkildə izlənilmişdir. 1890-cı ildə Bakı şəhərində 801 nəfər irsi və 710 nəfər şəxsi zadəgan, 7558 nəfər bəy,⁹ 1897-ci ildə 6485

¹ Qriqoryan Q. Göstərilən əsəri, s.7.

² Алышевский В.В. Город Баку и промыслово-заводской район по данным переписи 1913 г. Часть III, выпуск 3, с.30-37.

³ Qriqoryan Q. Göstərilən əsəri, s.25.

⁴ Алышевский В.В. Göstərilən əsəri, s.34

⁵ Qriqoryan Q. Göstərilən əsəri, s.17

⁶ ARDTA, f. 389, s. 1, iş 474.v 38-39.

⁷ Алышевский В.В. Yenə orada, s.-39

⁸ ARDTA, f. 389, s. 1, iş 474.

⁹ Обзор Бакинской губернии за 1890 г. Баку: 1891, с. 33.

nəfər zadəgan var idi.¹ 1897-ci ildə isə cəmi Bakı şəhərindəki bütün şəhər meşşanlarının 49,78%-ni azərbaycanlılar, 21,98%-i ruslar, 17,84%-i ermənilər təşkil edirdilər.² 1897-ci il siyahıyaalmasında tacir zümrəsi 2.355 nəfər təşkil etməsi³ Bakının böyük ticarət mərkəzinə çevrildiyini göstərirdi.

1913-cü il oktyabrın 22-də aparılmış siyahıyaalma göstərir ki, həmin ildə Bakıda fəaliyyət göstərən tacirlərin sayı 19.515 nəfərə çatmışdı.⁴ Ümumiyyətlə, Bakıda azərbaycanlılar bütün tacirlərin 52,2%-ni, ermənilər 27,2%-ni, ruslar 9,4%-ni, digərləri isə 11,2%-ni təşkil edirdilər.⁵ Azərbaycan burjuaziyasının ancaq yuxarı dairələri neft, pambıqçılıq sənayesi,unüyütmə, düyütəmə, ipək istehsalı, dəniz nəqliyyatı və ticarəti ilə məşğul olurdu. Azərbaycan burjuaziyasının əksəriyyəti isə kiçik burjuaziya idi.⁶ Çarizm müxtəlif maneələrlə azərbaycanlı burjuaziyanı idarəçilikdən uzaq tutmağa çalışsa da 1905-1906-cı illərdə Kamil bəy Səfərləyev Bakı şəhər rəisi vəzifəsini icra edə bilmişdi.⁷

Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan neft sənayesində milli Azərbaycan burjuaziyasının nümayəndələrinin sayı az idi. Belə ki, 1872-ci ildə 13 firmadan yalnız biri azərbaycanlı kapitalistlərə məxsus idi. Əsrin sonunda 167 neft sənayesi müəssisələrinin 49-u və ya 29,3%-i azərbaycanlılara məxsus idi. 1883-cü ildə 100 ağ neft zavodu sahibkarlarından 41-i,135 neft sahibkarından yalnız 17-si azərbaycanlı idi. XIX əsrin sonunda neft hasil olunan müəssisələrdə azərbaycanlılar ümumiyyətlə iştirak etmirdilər.⁸ Bu faktlar Bakının yerli əhalisi olan azərbaycanlı türklərin Bakının ən mühüm sahəsi olan neft sənayesindən sıxışdırıldığını göstərir. Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı Rusiya müstəmləkəçiliyinin təsiri altında olduğuna görə, burjuaziya çoxmillətli idi və burada gəlmə xalqların nümayəndələri çox idi. 1904-cü ilə aid olan məlumata görə, 19 neft sənayesi müəssisəsindən 11-ni digər millətlərin nümayəndələri icarəyə götür-

¹ Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана..., с. 92.

² Yənə orada, с.87.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи Вакинская губерния, с.104, 152-153.

⁴ Musayev M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti, s.191.

⁵ Raşin A.Q. Göstərilən əsəri, 35; Худиев Р.Н. К вопросу о социальной структуре населения Азербайджана накануне Великой Октябрьской Социалистической революции // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1977, №2, с.34-35.

⁶ Сеидзаде Д.Б. Из истории ..., с. 36-37, 42.

⁷ Оджагова К.Р. Городское самоуправление Баку в конце XIX – начале XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку: 1996, с. 18.

⁸ Сеидзаде Д.Б. Из истории..., с.26-28.

müşdülər.¹ 1913-cü ildə Bakıda hər 100 nəfər yerli əhaliyə 131 gəlmə əhali düşürdü.² Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslı **“XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində əhalinin artım dinamikası. Bakının milli və etnik tərkibi”** adlanır. Burada Bakının Rusiya işğalından sonrakı yüz il ərzində Bakı əhalisinin artım dinamikası təsvir və izah olunur. Dissertasiyanın bu hissəsində həmçinin XX yüzilliyin başlangıcında Bakı şəhər əhalisinin milli və etnik tərkibinin təkamülü məsələləri də müxtəlif qaynaqların məlumatlarına əsaslanmaqla tədqiq edilmişdir. Əsərdə milli və etnik tərkibin təkamülünün başlıca xüsusiyyətləri müəyyənləşdirib dəyərləndirilmişdir. Bakıda 40-a yaxın müxtəlif xalqların və millətlərin nümayəndələri yaşasa da əsasən üç millət Azərbaycan türkləri, ruslar və ermənilər dominantlıq edirdilər. Yüz il ərzində Bakıda yerli əhali olan azərbaycanlı türklərin, gəlmə əhali olan rusların və ermənilərin artım dinamikasına diqqət edək: azərbaycanlı türkləri 1809-cu ildə 4341 nəfər, 1810-cu ildə 2.154 kişi, 1816-cı ildə 5164 nəfər, 1832 cı ildə 3493 kişi, 1849-cu ildə 5.597 kişi, 1860 cu ildə 12989 nəfər, 1886 cı ildə 37.530 nəfər, 1897 cı ildə 40.341 nəfər, 1903 cu ildə 42.132 nəfər, 1913 cü ildə 83690 nəfər təşkil edirdilər.³

Ermənilər 1810-cu ildə 55 nəfər, 1816-cı ildə 239 nəfər, 1832-cı ildə 333 nəfər, 1849-cu ildə 273 erməni kişi, 1860 cı ildə 665 nəfər, 1886-cı ildə 24.490 nəfər, 1897 cı ildə 19.099 nəfər, 1903 cu ildə 24.837 nəfər, 1913 cu ildə 38302 nəfər təşkil edirdilər.⁴

XX əsrin əvvəlləri üçün ermənilərin çəki yükü Azərbaycan əhalisinin etnik nomenklaturasında 32.65%-ə çatmışdı, halbuki, XIX əsrin birinci otuzilliyində erməni-qriqoryanların çəki yükü Şimali Azərbaycan əhalisinin 9 %-ni təşkil edirdi ki, onların əksəriyyəti qriqoryanlaşmış albanlardan

¹ Справочный ежегодник на 1906 год. Вся промышленность Баку и Бакинской губернии. Отдел V. Промышленность. Баку: 1906, с.8-9; Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века, с. 29.

² Алышевский В.В. Город Баку..., с.40-41.

³ ARDTA, f. 24, s. 1, iş 21. v. 109. ARDTA, f. 24, s. 1, iş 51. v. 5 arxa-23; ARDTA, f. 24, s. 1, iş 370. v. 1a; ARDTA, f. 10. s. 1, iş 24. v. 258; ARDTA, f. 10, s. 1, iş 80. v. 466, 489; ARDTA, f. 389, s. 1 iş 474. v. 38-39; Кавказский календарь на 1893 год. Тифлис: 1892, Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г..., s. 337; Первая всеобщая перепись население Российской Империи..., s.3; Qriqoryan Q. Göstərilən əsəri, s. 18; Tağıyev F.A. göstərilən əsəri, s.48;

⁴ ARDTA, f. 24, s. 1, iş 21, v. 109. ARDTA, f. 24, s. 1, iş 51, v. 5 arxa-23; ARDTA, f. 24, s. 1, iş 370, v. 1a; ARDTA, f. 10. s. 1, iş 24, v. 258; ARDTA, f. 10, s. 1, iş 80, v. 602, 604; ARDTA, f. 389, s. 1, iş 474, v. 38-39. Свод статистических данных о населении Закавказского края..., s. 337; Первая всеобщая перепись население Российской Империи... Том LXI. Бакинская губерния..., s.3; Qriqoryan Q. Göstərilən əsəri, s. 18.

ibarət idi.¹

Ruslar 1860-cı ildə 541 nəfər, 1886-cı ildə 21.390 nəfər, 1897-cı ildə 38.965 nəfər, 1903-cü ildə 50.972 nəfər, 1913-cü ildə 74542 nəfər təşkil edirdilər.²

Göründüyü kimi, 1809-cu ildən 1913-cü ilə qədər Azərbaycan türkləri 79349 nəfər, 1810-cu ildən 1913-cü ilə qədər ermənilər 38247 nəfər artmışdı. Ruslar isə 1860-cu ildən 1913-cü ilə qədər 74001 nəfər artmışdı. Nəhayət, Bakı şəhəri əhalisinin 1809-cu ildə 4370 nəfərdən 1913-cü ildə 214.672 nəfərə qədər artdığını nəzərə alsaq, bu artım 104 ildə 210302 nəfər edir.

Bəzləklə, aparılmış araşdırmalar belə bir elmi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Rusiya işğalından sonra bütün Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Bakı şəhəri əhalisinin də milli-etnik tərkibi çarizmin yeritdiyi mürtəcə köçürmə siyasətinin və sosial-iqtisadi proseslərin təsiri altında ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İmperiyanın müxtəlif yerlərindən, habelə Qafqazın müxtəlif bölgələrindən xristian əhalinin axını Bakıda müsəlman türk əhalisinin xüsusi çəkisinin sürətlə azalmasına, əksinə xristianların xüsusi çəkisinin durmadan artmasına səbəb olmuşdu. Rusiya işğalı ərəfəsində əhalisinin sosial tərkibi əsasən əsnaf və tacirlərdən ibarət olan Bakı XX əsrin əvvəllərində son dərəcə iri sənaye-ticarət meqapolisinə çevrilmişdi. Dissertasiyanın yazılması zamanı tərtib olunmuş cədvəllər yuxarıda göstərilən prosesləri konkret faktlar əsasında izləməyə şərait yaradır.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqatın məzmunundan irəli gələn əsas müddəalara yekun vurulur və əldə olunan elmi nəticələr ümumiləşdirilir.

Sonda istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı, mövzuya dair əlavələr verilir.

¹ <http://m.baki-xeber.com/37031.html>

² ARDTA, f.10, s.1, iş 80, v.610, 612; ARDTA, f. 389, s. 1, iş 474, v. 38-39; Свод статистических данных о населении Закавказского края..., s.337; Первая всеобщая перепись население Российской Империи... Том LXI. Бакинская губерния..., s. 3; Qriqoryan Q. Göstərilən əsəri, s. 18.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

- 1.XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Bakının iqtisadi inkişafının şəhərin sosial demoqrafik durumuna təsiri haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı, 2010, 34-35-cild, s s. 27-39.
- 2.Population Census and statistics data in the city of Baku // Азербайджан и азербайджанцы. №1-2, Vol. 109-110. Baku: 2011, s.192-198.
- 3.Национальный и социальный состав населения Баку к XIX –началу XX в. // Роль России в исторических судьбах народов Кавказа. Материалы Международной научной конференции. 26-27 февраля 2013. Махачкала: 2013,с с. 278-284.
- 4.XIX əsrin 2-ci yarısında Bakının demoqrafik durumuna miqrasiya proseslərinin təsirinə dair // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №3. Bakı: 2013,s s. 170-175.
- 5.Появление национальных и этнических кварталов в Баку // Кавказ и мир. Международный научный журнал. Тбилиси: 2015, №20, с.102-105.

**СОЦИАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ БАКУ
В XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ
РЕЗЮМЕ**

Долгое время историография Азербайджана не обращала должного внимания на произошедшие изменения в социально-этническом составе населения Баку в этой течении прошлых веков. Хотя углубленное изучение этой темы с точки зрения этнических, социально-демографических и социально-экономических процессов является чрезвычайно важным для современного независимого Азербайджана. Комплексное исследование и оценка демографических и социальных процессов, а также научное исследование дальнейших происшествий в Северном Азербайджане, в том числе в одном из крупнейших центров на Кавказе – в городе Баку к концу XIX и начале XX веков довольно важное научное задание.

Эта диссертация является особенно примечательной, поскольку она проливает свет на процесс превращения Баку в многонациональный город. Она также в деталях описывает миграционные процессы, процесс экономическое развития и буржуазные реформы, которые особенно повлияли на численность Бакинского населения и на ее национальный состав. Изучение факторов, влияющих на численность населения помогает нам понять причины процессов, происходящих в социальном составе населения. Изучения города Баку с демографической точки зрения так же важно для дальнейшего прогресса в исследованиях географии, культурной и политической истории города. В данной работе так же описывается агрессивная и коварная политика царской России в отношении Северного Азербайджана, а также использования армянского фактора для реализации этой политики начиная с начала XIX века.

В преамбуле настоящего диссертации, я подчеркнута научное значение темы научного исследования и так же определила уровень и хронологические рамки исследования. Здесь также анализированы соответствующие источники, указаны основная цель диссертации, его методологию и научное значение.

В первая главе данной диссертации, рассматривается аннексии Бакинского ханства Царской Россией и ее последующее разделения на этнические районы, а также последующее влияния этого разделения на состав населения Баку в конце XIX и начале XX века.

Вторая глава диссертации посвящена численности и этническому

составу населения Баку в периоде между второй половины XIX века и начала XX века. В этой главе уточняются причины резких изменений в количественном и этническом составе населения в процессе экономического развития, а также предоставляются ряд различных графиков и таблиц для лучшего анализа данных процессов.

Третья глава называется "Классификация изменений, произошедших в национальном и социальном составе населения Баку". В этой главе основное внимание уделяется динамике роста населения Баку. Тут предоставляется глубокий анализ национального и социального состава населения, основан ные на данные переписей населения в течение вышеуказанного периода. Графики, предоставленные в данной диссертации, дают возможность лучше вникать в вышеупомянутые процессы, основываясь на сугубо научные факты.

В заключений диссертации приведены основные итоги главные обобщения исследовании, подведены наиболее ценные и интересные итоги научных изысканий проведенные в данной работе.

**SOSIO-ETHNIC COMPOSITION OF BAKU POPULATION IN
XIX THE BEGINNING OF XX CENTURIES**

SUMMARY

Azerbaijan's history science has paid less attention to the changes occurred in Baku population's socio-ethnic composition occurred within the century. Therefore, in-depth study of this topic from ethnic, socio-demographic and socio-economical points of view is especially important for independent Azerbaijan.

It is indeed an extremely important task to commence a comprehensive study and assessment of the demographic and social processes as well as scientific investigation of the further developments in Northern Azerbaijan including one of the largest centres in the whole Caucasus region – the City of Baku between the end of XIX and beginning of XX centuries.

This article is especially noteworthy since it sheds light upon the process of step-by-step conversion of Baku into a multi-national city. It also precisely describes the migration processes, economical development and bourgeois reforms that particularly affected Baku population's quantity and national composition. Studying the factors influencing the number of the population helps us understand the reasons behind the processes taking place in the quantity and social development of the population. At the same time, studying Baku from demographic point of view is important to make progress in the studies of the city's geographical, cultural and political history.

The topic also helps understand that the Tsar Russia commenced its aggressive and insidious policy against Northern Azerbaijan as well as used Armenians for implementation of the policy in the beginning of XIX century.

In the Preamble of the present dissertation, I have justified the scientific importance of the subject of the scientific investigation, I have also set the level and chronological framework of the subject as well as by providing the relevant sources I have identified the objectives of the dissertation, its methodology and scientific importance.

The Chapter I is focused on annexation of Baku khanate by the Tsar Russia and its subsequent division into ethnic districts and its subsequent effect on the composition of Baku population in the end of XIX and beginning of XX centuries.

The Chapter II is fully dedicated to the number and ethnic composition of Baku population between the second half of XIX century and beginning of XX century. This Chapter clarifies the reasons behind rapid changes in number and ethnic composition of population in the process of economic development as well as provides number of various charts and tables for better analysis.

The Chapter III is titled as "Analysis of changes occurred in the national and social composition of Baku population." This Chapter focuses on the demographic dynamics of Baku populations and provides insightful analysis of the national and social composition of population on the basis of the population censuses implemented during the mentioned period. The charts provided by the present Dissertation would help to understand the aforementioned processes on the basis of scientific facts.

In the Conclusion section of the Dissertation wraps up the overall provided facts and figures and helps comprehend the scientific results.

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. F. ç.v. 1,75.

Tirajı 100 nüsxə.

“Turxan” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

На правах рукописи

ХИДЖАБА ФИРУДИН ГЫЗЫ САДЫГОВА

**СОЦИАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ
НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА БАКУ
В XIX – НАЧАЛЕ XX веков**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории